

Історіографія аграрної історії

В. В. Гудзь

ВТРАТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ВІД ГОЛОДОМОРУ В ДЗЕРКАЛІ СУЧАСНОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Аналіз численних публікацій про кількість людських втрат через голод в Україні 1932–1933 рр. засвідчує, що в них є істотні розбіжності стосовно демографічних наслідків цієї катастрофи. У розвідці схарактеризовано наукові здобутки вітчизняних і зарубіжних учених, пов'язані з дослідженням масштабів голоду в українському селі.

Ключові слова: сучасна історіографія, голод 1932–1933 років, Україна, демографічні наслідки.

Analysis of numerous publications about the amount of human losses as a result of hunger in Ukraine 1932–1933 shows that in them there are substantial divergences in demographic consequences of this catastrophe. The estimation of the author of the scientific achievements of domestic and foreign scholars in the study of hunger in the Ukrainian village.

Key words: contemporary historiography, famine of 1932–1933, Ukraine, demographic consequences.

Питання про демографічні наслідки штучного голоду в Україні 1932–1933 рр. становить предмет дискусій із перших місяців трагедії. На Заході про мільйонні жертви в українському селі газети писали вже в 1933 р. У наступні півстоліття найбільший внесок у з'ясування кількісних вимірів Голодомору зробили С. Сосновий, В. Гришко, В. Косик, Р. Конквест, С. Максудов, С. Віткрофт [1, 241–245]. У Радянському Союзі ця тема стала доступною з кінця 80-х років і більш прикладною після опублікування В. Цаплиним у 1989 р. архівного документа про реальні результати перепису 1937 р. В Україні піонером вивчення демографічних наслідків Голодомору є заступник директора Інституту історії України НАН України Станіслав Кульчицький. У 1990 р. учений нарахував 4,5–5 млн. жертв голоду [2, 78], проте в подальшому були спроби інших науковців скорегувати ці дані.

В емігрантських колах, із їхніми віктимними почуттями, оперували вищими показниками. Так, В. Микула на форумі українців Америки (липень 1993 р.), керуючись обрахунками товариства «Меморіал» ім. В. Стуса, заявив: «Зібраний цим товариством дані на території Чернігівської, Сумської, Харківської та Полтавської областей, говорять, що в кожній з тих областей від голоду померло приблизно 400000 чол. А таких областей на Центральній та Східній Україні нараховується 15. Таким чином доходимо до цифри біля 7 млн. чоловік жертв» [3, 8]. На наш погляд, застосована В. Микулою схема підрахунку кількості жертв геноциду була б прийнятною за умови фахового уточнення наведених відомостей, зібраних аматорами, та в разі їх наявності з більшості областей. Насправді з весни 1933 р. облік смертей у більшості

районів не вели, а на деяких територіях він відсутній узагалі.

Свою думку щодо втрат від Голодомору висловив В. Косик: «... в 1932 році в Україні згинуло дещо більше як півтора мільйона осіб, а в 1933 році нових 3.300.000 осіб, тобто за весь час голоду згинуло в страшних муках понад 5 мільйонів людей, а інші згинули в концтаборах, на заслання і в тюрмах, разом 6 до 7 мільйонів. ... До них треба додати приблизно один мільйон втрат з причини зменшення народин. У всякому разі за час Голодомору знищено більше ніж 15 % усього населення України» [4].

Іноземні дослідники переважно схильні сприймати менші цифри. Зважаючи на результати демографів Б. Андерсен і Б. Сілвера (2–3 млн.), відомі історики Р. Девіс і С. Віткрофт нарахували 3–4 млн. безпосередніх людських втрат від голоду 1932–1933 рр. [5, 71–77].

А. Граціозі (Італія) вважає, що від голоду-геноциду в Україні померло 3,5–3,8 млн. осіб. Дослідник оперує підрахунками С. Максудова: якщо в 1933 році в Російській Федерації (із Казахстаном) смертність на селі становила 138,2 на 1 тис. осіб, то в Україні – 367,7, або майже втричі більше! [6].

Російські вчені, оцінюючи людські втрати в 1932–1933 рр., проаналізували в 1990 роках матеріали всіх довоєнних переписів (зокрема «розстріляний» 1937 р.) і статистику динаміки населення в 1930 роки. Загальну тенденцію їхніх пошуків схарактеризував В. Кондрашин: «...з'явилися серйозні публікації на цю тему, в яких, вслід за В. П. Даниловим, піддалися сумніву високі цифри жертв голоду 1932–1933 років, наведені в ряді робіт західних дослідників» [7].

Російські дослідники часто применшують масштаби втрат, не визнаючи специфіки українського голоду як геноциду. Так, наприклад, О. Осокіна, визначала обсяг втрат України від Голодомору до 3 млн. осіб [8, 25], але не взяла до уваги всього комплексу демографічних чинників у республіці. А. Марчуков категорично заперечив концепцію геноциду в Україні й узагалі національні аспекти голоду, зазначивши такі дані: «У 1927–1931 роках смертність по республіці дорівнювала 2,6 млн. осіб щорічно, а в 1932–1933 рр. – 4 млн., тобто щорічно від голоду вмирало 1,4 млн. А за два роки безпосередні втрати УРСР становили від 2,9 до 3,5 млн осіб» [9]. О. Шубін спростовував думку про організацію Сталіним Голодомору. Автор вважав, що в республіці безпосередньо від голоду загинули 1–2 мільйони людей, а втрати в СРСР перебувають у «коридорі» 2–3

мільйони осіб [10, 194]. Проте доказова база аргументів О. Шубіна вкрай сумнівна.

Провідний науковий співробітник Інституту російської історії РАН М. Івницький вважає прийнятними розрахунки українських учених: «... в Україні померло від голоду не менше ніж 4 млн. осіб; у Казахстані загинуло від 1 до 2 млн. осіб; на Північному Кавказі, у Поволжі, ЦЧО, Західного Сибіру й на Уралі – 2-3 млн. та ін. Отже, можна вважати, що голод 1932–1933 рр. забрав 7-8 млн. людських життів» [11, 122]. Щоправда, наведені М. Івницьким «дані українських учених» мають розбіжності. На цьому зосереджує увагу Н. Араловець: «... жертви голоду в Україні, у Поволжі й Казахстані визначаються вченими в розмірі від 5,2 (за даними по Україні С. В. Кульчицького) до 8,8 млн. осіб (за висловом П. К. Василевського). Підсумовуючи їх із даними Р. Конквеста (Північний Кавказ – 1 млн. осіб, «решта» районів – 1 млн. осіб), отримуємо кількість безпосередніх людських втрат від голоду – від 7,2 до 10,8 млн. осіб» [12, 140]. Утім, Н. Араловець справедливо критикує П. Василевського за ненадійність основного джерела відомостей і некоректність визначення коефіцієнта смертності.

Попри це підрахунки українських учених здаються найбільш професійними. Ще в 1992 р. С. Пирожков (Інститут демографії та соціологічних досліджень НАН України) обгрунтував власну методику обрахунку втрат. Він зіставив реконструйований віковий склад населення УРСР у 1939 р., розрахований за даними вікової структури, що її зафіксував перепис 1926 р., – із реальною віковою структурою, виявленою переписом 1939 р. Розрахунки автора за власним методом дали змогу зробити висновок, що демографічні втрати в республіці між 1926 і 1939 рр. становили близько 5,8 млн. осіб [13, 63]. Згодом С. Пирожков удосконалив свою методику. Із комбінованого аналізу вікових структур 1927 і 1932 рр. була одержана віково-статева структура населення 1929 р. На цій основі виконано два кроки п'ятирічного переміщення та, за даними перепису 1939 р., з'ясовано вікову структуру на початок року. Розрахунок засвідчив, що втрати населення за 1929–1938 рр. становили 4758 тис. осіб [14, 40]. У своїй доповіді до 50-річчя голоду 1946–1947 рр. С. Пирожков розкритикував метод прямої реконструкції демографічних показників, яким користувалися Р. Конквест і С. Кульчицький, через неякісний поточний облік природного руху населення в період демографічних катастроф [14, 32]. Водночас метод С. Пирожкова не є ідеальним: різниця в його розрахунках 1991 р. і 1997 достатньо велика – мільйон осіб.

Масштаби нищення села в 1932–33 рр. обрахував і В. Марочко – керівник Центру досліджень геноциду українського народу. «За нашими підрахунками, – пише науковець, – лише в УСРР від голоду померло щонайменше 5,3 млн. чоловік. Очікуваного приросту у 4,3 млн. чоловік не відбулося. До цієї кількості слід додати 1 млн. померлих, незареєстрованих органами ЗАГСів» [15, 135]. Дослідник вважає можливим виявлення й більших жертв, якщо поррахувати архівні дані по областях.

Оригінальні методи оброблення демографічної статистики запропонував у 2003 р. географ Ф. Заставний, зазначивши, що, згідно з переписом

населення на 6 січня 1937 р., в УРСР налічували 28,4 млн. осіб, це на 4,2 млн. менше, ніж на 1 січня 1932 р. «Беремо до уваги і те, що вже через два роки після голодомору (1935 р. і 1936 р.) мав місце певний приріст населення, але він був нижчий, ніж у доголодоморний час, – розмірковує науковець. – Оцінюємо цей приріст в 1 млн. осіб (по 500 тис. щорічно). Далі уточнюємо, що на кінець голодомору кількість населення дорівнювала 27,4 млн. (28,4 млн. – 1 млн.). Це означає, що прямі втрати населення під час голодомору досягли 5,2 млн. осіб (32,6 млн. – 27,4 млн. осіб). ... Отже, з урахуванням втрат зарубіжних українців загальні втрати українського населення становили понад 7 млн. осіб (5,7 млн. + 1,5 млн. осіб)» [16]. Додавши величину людських втрат за рахунок ненароджених під час Голодомору, яку він оцінив в 1,7 млн. осіб, Ф. Заставний підсумував, що «сумарні демографічні втрати в Україні від голодомору 1932–1933 рр. визначаються майже в 9 млн. осіб (7,2 млн. + 1,7 млн. осіб)» [16].

Запропонована автором технологія підрахунків має суттєві недоліки. По-перше, Ф. Заставний послуговувався завищеними показниками народжуваності між переписами, по-друге, кінцем Голодомору назвав 1934 р., що зменшує втрати на 0,5 млн. осіб, по-третє, завищив показник доприселенців і мігрантів в Україну (0,5 млн.). Нарешті, автор допустив механічну помилку, приєднавши до втрат у республіці 1,5 млн. осіб за її межами.

До 75 річниці Голодомору в Україні з ініціативи Президента Віктора Ющенка була проведена величезна робота з відновлення історичної пам'яті про цю національну катастрофу й уточнення відомостей щодо людських втрат. Але автори Післямови до першого зведеного тому «Національної книги» так само нарікали на прихованість даних перепису 1937 р. та накладання на втрати 1932–1933 рр. втрат Другої світової війни. Застосування різних методик підрахунку спричинило різнобій цифр. «У науковій літературі можна зустріти цифри від 3 до 10 млн., а в публіцистиці – навіть більші, – зазначають автори Післямови. – Це свідчить про остаточну нерозв'язаність проблеми підрахунку втрат. Нам здаються виваженими дані Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ. Вони виходять з того, що перевищення природного рівня смертності за час Голодомору становило 3,4 млн. осіб, а дефіцит народжуваності сягнув 1,1 млн., кумулятивні ж демографічні втрати склали близько 6 млн. осіб. У сумі це перевищує 10 млн. осіб» [17, 759].

Отже, аналіз численних публікацій про кількісні показники людських втрат через голод 1932–1933 років доводить, що в працях висловлено суперечливі думки стосовно демографічних наслідків голоду. Це вмотивоване насамперед відсутністю потрібних даних щодо демографічної статистики. Із достовірних статистичних відомостей у розпорядженні дослідників є лише дані з перепису населення 1926 р., інформація про кількість населення за 1931 р. та окремі показники з перепису 1937 р., що засвідчує намагання комуністичної влади приховати злочин. Оперуючи тільки цією інформацією, дуже важко точно оцінити кількість жертв голоду 1932–1933 рр.

На нашу думку, найбільш вірогідні міркування з приводу безпосередніх і опосередкованих втрат від Голодомору в межах УСРР обгрунтовує

С. В. Кульчицький, який ще в 1990 р. назвав їхній обсяг, що дорівнює 4,5-4,8 млн. осіб. По-перше, ці дані отримані з використанням продуктивної методики ретроспективного обрахування динаміки природного руху населення, принцип якої застосував ще С. Сосновий і розвинув С. Максудов. По-друге, його можна перевірити за допомогою методики демографа С. Пирожкова та істориків С. Віткрофта, С. Максудова [18, 410–412]. По-третє, такі відомості узгоджуються з результатами Інституту демографії та соціальних досліджень НАНУ, що здобути із залученням даних щодо кількості жертв голоду по регіонах, наведених у «Національній книзі пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні», – мінімум 4,5 млн. осіб.

Варто зауважити, що, попри інтенсивне вивчення демографічних наслідків Голодомору, дослідники ще надто мало уваги звертають на аналіз економічних, демографічних, соціально-психологічних і морально-етичних наслідків цього геноциду, який зруйнував село й підірвав генофонд нації. Зрештою, питання про кількісні втрати людських життів під час катастрофи 1932–1933 років потребує подальшого дослідження й уточнення.

1. Гудзь В. В. Історія дослідження демографічних наслідків Голодомору в Україні у 30-ті – 80-ті роки ХХ століття / В. В. Гудзь // Українознавчий альманах : зб. наукових праць. – К., 2014. – Вип. 16. – С. 241–245.

2. Кульчицький С. В. Трагічна статистика голоду / С. В. Кульчицький // Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів [кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К.: Вид. політ. л-ри України, 1990. – С. 66–84.

3. Микула В. 60-та річниця Великого Голоду / В. Микула // Вісник. Квартальник літератури, науки, мистецтва і суспільно-політичного життя: Ч. 1–2, весна літо. – Нью-Йорк: Видає Головна управа ООЧСУ, 1993. – С. 1–9.

4. Косик В. Підсоветська Україна між двома Світовими війнами. – Ч. 6 [Електронний ресурс] / В. Косик. – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/mai/1184229595.html>

5. Wheatcroft S. Population / S. Wheatcroft, R. Davies // *The Economic Transformation of the Soviet Union, 1913–1945* [eds. R. Davies, S. Wheatcroft, M. Harrison]. – Cambridge, 1994. – P. 71–77.

6. Грациози А. Советский голод и украинский голодомор [Електронний ресурс] / А. Грациози // «Отечественные записки» (Россия). – 2007. – № 1 (34). – Режим доступу: <http://polit.ua/documents/2007/05/09/graciozi.html>.

7. Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 гг. в отечественной и зарубежной историографии [Електронний ресурс] / В. В. Кондрашин. – Режим доступу: http://www.hist.msu.ru/Labs/UkrBel/Kondrasin_ist.doc.

8. Осокина Е. А. Жертвы голода 1933 года: сколько их было? (Анализ демографической статистики ЦГАНХ СССР) / Е. А. Осокина // *История СССР*. – 1991. – № 5. – С. 18–26.

9. Марчуков А. В. «Голодомор» в идеологической системе украинства [Електронний ресурс] / А. В. Марчуков // *Вестник Юго-Западной Руси. Архив*. – 2008. – № 2. – Режим доступу: <http://www.vestnik-jzr.org.ua/vestnik20082-marcukov.html>.

10. Шубин А. 10 мифов Советской страны. Правда о Великой эпохе / А. Шубин. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 416 с.

11. Івеницький Н. Хлебозаготовки 1932–1933 годов и голод 1933 года / Н. Івеницький // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: матеріали Міжнар. наук.-теор. конф. (Київ, 28 листопада 1998 р.) / [редкол.: С. Кульчицький (відп. ред.) та інші]. – К.; Нью-Йорк: вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 84–123.

12. Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы. Проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии / Н. А. Араловец // *Отечественная история*. – 1995. – № 1. – С. 137–141.

13. Пирожков С. И. Трудовой потенциал в демографическом измерении / С. И. Пирожков. – К.: Наук. думка, 1992. – 180 с.

14. Пирожков С. Смертність населення України та демографічні втрати в екстремальній ситуації / С. Пирожков // *Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки: матеріали Міжнародної наукової конференції* (Київ, 27 травня 1997 р.). – К.; Нью-Йорк: вид-во Маріан Коць, 1998. – С. 26–33.

15. Марочко В. І. Геноцид українського народу (1932–1933 рр.) / О. М. Веселова, В. І. Марочко, О. М. Мовчан // *Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – 2-е вид., допов.* – К.; Нью-Йорк: вид-во М. П. Коць, 2000. – С. 83–151.

16. Заставний Ф. Український голодомор 1932–1933 років та його географія: через призму сучасної демографічної статистики [Електронний ресурс] / Ф. Заставний // *Географія та основи економіки в школі*. – 2003. – № 1. – Режим доступу: <http://ukrhist.at.ua/publ/66-1-0-950>.

17. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні [ред. колегія: В. Ющенко (голова ред. кол.); кер. авт. колект. І. Юхновський]. – К.: вид-во імені Олени Теліги, 2008. – 1000 с.

18. Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. В. Кульчицький. – К.: Наш час, 2008. – 424 с.

І. О. Демуз

ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ НАУКОВИХ ТОВАРИСТВ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В ІСТОРИКО- АГРАРНИХ СТУДІЯХ ДОРADЯНСЬКОГО ТА РАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДІВ

У статті проаналізовано стан розроблення проблеми функціонування наукових товариств сільськогосподарського спрямування України XIX – початку ХХ ст. і виокремлено особливості історіографічного процесу дорадянського та радянського періодів щодо вивчення історії названих аграрних осередків.

Ключові слова: сільськогосподарські товариства, дослідна справа, фахівці-аграрії, кооперативна робота, дорадянська й радянська історіографія, енциклопедичне видання, довідкова література, річний звіт.

The article analyzes the state of scientific research problem in the functioning of agricultural scientific societies of Ukraine in the XIXth – early XXth centuries; peculiarities of historiographical process of pre-Soviet and Soviet periods on studying the history of these agricultural centers are highlighted.

Key words: agricultural societies, research activity, agriculturalists, cooperative work, pre-Soviet and Soviet historiography, encyclopaedic edition, reference literature, annual report.

Розвиток аграрних відносин в Україні у XIX – на початку ХХ ст. та внесок тогочасних сільськогосподарських об'єднань у популяризацію фахових знань серед широких верств населення є предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних істориків-аграріїв. Окрім важливого науково-теоретичного значення, ці роботи мають і практичну актуальність в